

ЮЛДАШЕВ ТОБОШАР

филология фанлари номзоди, ТДШУ

Бобурнинг “Мубаййин” асарининг тузилиши ҳамда хаж ва умра амалларини ифодалаган атамаларнинг семантикаси

Аннотация. Ўрганилаётган тил тахирига оид ёзма манбаларни ўқиб ўрганиши ва илмий тадқиқ этиши ўша соҳанинг ривожланиши пойдевори бўлиб хизмат қилади. Шунга биноан адабий тилимиз ва миллий адабиётимизнинг ривожланишида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Мубаййин” асарининг ўрни беқиёс. Адибнинг мазкур асарни ёзишдан мақсади ўғли Ҳумоюнга шариат илмини назмий йўлда жўн ва тушунарли баён қилиши бўлган.

XV-XVI асрларга келиб эски ўзбек адабий тилининг лексик қатлами анча қайишқоқлашиб, соф туркий сўзлар ўрнини араб, форс ва тожик тилидан ўзлашган қатлам эгаллаб олган эди. Бу ҳолат эса кенг омmani илм-маърифатдан йироқлаштириши билан бирга эски ўзбек адабий тилини инқирозга олиб келарди. Жараёни тўғри тушуниб етган Бобур ўз асарларида соф туркий сўзларни қўллашга интилган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур мазкур асари билан ўзбек адабий тилининг, ўзбек адабий тил тарихининг, ўзбек адабий тилидаги диний фалсафий руҳдаги атама, сўз ва ибораларнинг ҳамда шариат илмининг ривожланишига ҳисса қўшган. Ижодкор “Мубаййин” асарини ёзиш асносида ўзбек адабий тили тарихида эскириб бораётган туркий сўзларни қайта истеъмолга киритди. Шунингдек, ўша давр ўқувчисига қулай, осон, тушунарли асар ёзишга интилган. Бунинг натижасида “Мубаййин” ўз даврида халқ ўртасида кенг оммалашган.

Таянч сўз ва иборалар: Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Мубаййин, асар, ҳаж, умра, амаллар, атама, иститоат, офоқий, ифрот, қирон, таматтуъ, вуқуф-и муздалифа, ҳажару-л-асвад.

Аннотация. Изучение и исследование письменных источников, связанных с изучением языка, служит основой развития этой области. Поэтому неоценима роль произведения Захириддина Мухаммада Бабура «Мубайин» в развитии нашего литературного языка и национальной литературы. Целью работы автора было поэтическое и ясное объяснение науки шариата своему сыну Хумаяуну.

К XV-XVI векам лексический слой староузбекского литературного языка значительно обеднел. Исконно тюркские слова были заменены арабскими, персидскими и таджикскими. Это, в свою очередь, отчуждало широкие слои населения от науки и просвещения. Это привело к кризису староузбекского литературного языка. Бабур, правильно понимавший процесс, старался использовать в своих произведениях исконно тюркскую лексику.

Этой работой Захириддин Мухаммад Бабур внес вклад в развитие узбекского литературного языка, историю узбекского литературного языка, терминов, слов и фраз в религиозно-философском духе языка. Он также стремился к тому, чтобы произведение было легким и понятным для восприятия читателя той эпохи. В результате Мубайин пользовался популярностью.

Опорные слова и выражения: Захириддин Мухаммад Бабур, Мубайин, произведение, хадж, умра, амалы, столты, термины, иститеат, офаккий, ифрат, қирон, таматту ' , вуқуф-и муздалифа, хаджару-ль-асвад.

Abstract. *The study and research of written sources related to language learning serves as a mainstay for the development of this field. Therefore, the role of the work of Zakhiriddin Muhammad Babur "Mubayin" in the development of our literary language and national literature is invaluable. The aim of the author's work was a poetic and clear explanation of the science of Sharia to his son Humayun.*

By the 15th - 16th centuries, the lexical layer of the Old Uzbek literary language had become significantly poorer. Purely Turkish words have been replaced by Arabic, Persian and Tajik. This, in turn, alienated the general public from science and education. This led to the crisis of the old Uzbek literary language. Babur, who understood the process correctly, tried to use pure Turkish words in his works.

With this work, Zakhiriddin Muhammad Babur contributed to the development of the Uzbek literary language, the history of the Uzbek literary language, terms, words and phrases in the religious and philosophical spirit of the Uzbek literary language, as well as to the science of Sharia. During the writing of the mubayyn, the artist again introduced obsolete Turkic words into the history of the Uzbek literary language. He also strove to write a work that would be convenient, easy and understandable for the reader of that period. As a result, Mubayin became popular among the people of his day.

Keywords and expressions: *Zahiriddin Muhammad Babur, Mubayyin, asar, hajj, umra, ammalar, atama, istiteat, ofaqiy, ifrat, qiran, tamattu', wuquf-i muzdalifa, hajarul-l-aswad.*

Ўзбек адабий тили тарихий тараққиётида лексик қатлам ривожини улуг аждодларимиз ижодий мероси бойитган. Ўзбек адабий тили тарихида фикҳий атамаларнинг шаклланиши ва тарихий тараққиёти узоқ асрларга бориб тақалади. Унинг такомил босқичида, ислом даврининг таъсири катта. Бу таъсир натижаларини ўша давр ёзма манбаларида, айниқса, дин ҳуқуқига оид асарларда яхши кузатиш мумкин.

Маълумки сўзлар атама сифатида ишлатилганда махсус маъно касб этади. Бир сўзнинг ўзи турли соҳаларда турли маъноларда келади. Масалан: рукун сўзи шеършуносликда вазн бўлагини билдирса, фикҳда ислом асосини ва намознинг ички амалини билдиради. Вазн сўзи шеърятда шеърнинг ёзилишини ва ўқилиш тартибини билдирса, тилшуносликда сўз шаклини билдиради. Луғавий маъноси уй бўлган байт сўзи назмий асарларда шеърнинг икки мисрали бўлагини билдирса, нужум илмида толе буржини билдиради. Шунинг учун фаннинг ҳар соҳасини тўғри ўзлаштириш ва ундаги атамаларнинг маъносини аниқлаш лозим. Шу боис ушбу тадқиқотимизни Бобурнинг мазкур асарида қўлланган ҳаж ва умрага оид атамалар семантикаси, яъни маъно хусусиятларини ёритишга бағишладик.

“Мубаййин”нинг тузилиши. Заҳириддин Бобур бу асарини фарзандлари Ҳумоюн ва Комрон Мирзога ислом илмини чуқур эгаллашлари учун панд – насиҳат сифатида ёзиб қолдирган. Китоб назмининг сабаби фаслида муаллиф буни шундай баён этади:

Дин-у донишда ҳар кун афзун бўл,

Давлат-у бахт ила Ҳумоюн бўл.

Комрон бўл, Жаҳонда, давлат кўр,

Юз туман обрў-йу иззат кўр¹

“Мубаййин” исломий фарзларни баён қилувчи асаргина эмас, балки Бобур шеърятининг энг ажойиб намуналаридан биридир. Бунга асарнинг ўз даврида кенг шуҳрат топганини, қўлёзма нусхалари Ўрта Осиё маданий марказларида қайта-қайта кўчирилганлигини далил тариқасида келтириш мумкин².

Асар ўзининг юксак бадиийлиги билан Бобур ижодидагина эмас, XVI аср ўзбек шеърятда ҳам алоҳида ўринга эга. Асар ахлоқий-таълимий жиҳатдан алоҳида аҳамият касб этади. У ўзбек адабиёти тарихида панд-насиҳат руҳида яратилган энг яхши асарлар қаторида туради.

“Мубаййин” эски ўзбек адабий тилида битилган ажойиб асар.

“Бобурнома”даги лингвистик маълумотлар, “Хатт-и бобурий” шоирни улуг сўз санъаткори эканлигидан далолат беради³.

“Мубаййин”даги шаръий атамалар изоҳи, шарҳи Бобурнинг атамашунослик соҳасида-да катта тажриба ва маҳоратга эга эканлигини кўрсатади.

“Мубаййин” беш бўлим ва хотимадан иборат. Унинг илк бўлими Ўтиқодийа деб аталади. Қолган тўрт бўлим қуйидаги номларга эга: 1. Китобу-с-салот; 2. Китобу-з-закот; 3. Китобу-с-савм; 4. Китобу-л-ҳаж. Ҳар бир китоб муқаддима ва хотимадан иборат. Муқаддима таомилга кўра, басмала билан бошланди. Хотимада ҳамдала берилади.

Ўтиқодийа илк бўлим бўлганлиги учун у ҳамд ва наътдан иборат. Китоб назмининг сабабидан кейин исломнинг беш фарзи: иймон, салот, закот, савм (рўза), ҳаж ҳақида умумий маълумотлар берилади.

“Мубаййин”нинг “Китобу-с-салот” бўлимида намознинг тартиби ва намоз ичидаги амаллар баён этилган. Бу бўлимнинг ўзи ҳам ичида таҳорат, намоз, намоз турлари ва баъзи шаръий масалалар баёнидан иборат. Бунда қуйидаги масалалар ёритилган:

1. Намоз ўқиш учун адо этилмоғи керак бўлган ташқи фарз амаллар (Намоз фаройизининг баёни, Намоздан ташқари олти фарзнинг баёни);
2. Таҳорат учун ярайдиган сув (Сувнинг масойили);
3. Намоз ўқиладиган жойнинг таърифи (Намоз ўтарини масойили);
4. Кийим масаласи (Кийгулик масойили);
5. Аввалги, яъни ғализа нажосат ва ундан покланишининг баёни (Нажосатнинг аввалги қисмининг баёни. Нажас ниманинг юмоғнинг баёни);
6. Таҳорат масаласи (Бадан таҳоратининг масойили);
7. Истинжо қисмларининг баёни (Истинжонинг аввалги навъининг баёни. Истинжо суннатларининг баёни. Истинжонинг икинчи навъининг баёни);
8. Истибро масаласи (Истибро масойили);
9. Нажосатнинг иккинчи қисмининг баёни (Нажосатнинг икинчи қисмининг баёни);
10. Чўмилишга сабаб бўлувчи амалларнинг баёни (Ғулнинг аввалги мавжабнинг баёни. Ғулнинг икинчи мавжабнинг

¹ Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Мубаййин. -Тошкент: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000. 7-б.

² Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Ўтиқодийа/ Шарқ юлдузи журнали. 1993. -№ I. 137-б.

³ Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. - Тошкент: юлдузча, 1989. 77-б.

баёни; 11. Ғуслнинг учинчи мавжабнинг баёни); 12. Жанаб, ҳайз ва нифос ҳукмида бўлган шахслари манъ қилинган нарсалар баёни (Жунб-у ҳойиз ва нафсо қилмас нималарнинг баёни); 13. Чўмилиш суннат бўлган амаллар баёни (Тўрт суннати ғуслийнинг баёни; Ғуслнинг фаройизининг баёни. Ғуслнинг суннатларининг баёни); 14. Таҳоратни бузувчи нарсалар баёни (Вузу навоқизининг баёни); 15. Таҳоратга оид фарз, суннат ва мустаҳаб амаллар баёни (Вузу фаройизининг баёни. Вузу суннатларининг баёни. Вузу мустаҳабларининг баёни). Вузунинг ибтидосида ўқулмоқ керак-дур деб номланган фаслда таҳорат қилиш жараёнида ўқилиши керак бўлган дуолар келтирилган.

“Китобу-с-салот” бўлимида таҳорат ва намоз вақтларига оид масалалардан сўнг намоз ўқиш жараёнидаги амаллар тавсиф этилади. Булар: қибла масойили; намоз ниятининг масойили; намоз-и доҳилий олти фарзнинг баёни; қиём масойили; қироъат масойили; рукуъ масойили; сужуд масойили; қуъуд масойили. Намоз вожиботининг баёни фаслда намозга тааллуқли вожиб амаллар баён этилган. Унда “Қунут” ва “Раббано отийно” дуоси ҳам келтирилган.

Юқоридаги фасллардан сўнг намоз руқунларида янглишиш бўлганда, уни тўғрилаш йўллари ва намоз суннатлари (Сажда-и сахв мужиботининг баёни. Намоз суннатларининг баёни) келтирилади. Кейинги фаслларда намоздаги мустаҳаб, мубоҳ, макруҳ, фосид амаллари (Намоз мустаҳабларнинг баёни. Намоз адабларининг баёни. Намоз мубоҳларининг баёни. Намоз макруҳларининг баёни. Намоз фосидларининг баёни), беш вақт намоз ўқиш тартиби (беш вақт намознинг баёни); намозни мусофир жойда ўқиш тартиби (Мусофирона намознинг баёни); намоз руқнларининг тартиби (Соҳиб-и тартибнинг баёни); беморларнинг намоз ўқиш қоидалари (Оғриқ намозининг баёни); намозни жамоат билан ўқиш (Намозни жамоат била ўтамакнинг баёни); жумъа намозини ўқиш (Намоз-и жумъанинг баёни); ҳайит намозлари ва фитр садақасини бериш қоидалари (Бийд намозларининг баёни; Садақа-и фитрнинг баёни; қурбонликнинг баёни); жаноза намозининг баёни (Ўлук намозининг баёни) келтирилади. Сўнг тарових намози ҳақида фикр юритилади (Тарових намозининг баёни). Ушбу фаслнинг бешинчи, ўнинчи ва ўн биринчи байтларидан сўнг тарових намозда ўқиладиган дуолар қайд этилган.

Таҳажжуд намози масойили фаслида дуо ва Қуръон сураси, яъни “Оли Имрон”дан оятлар келтирилади.

Кусуф-у хусуф намози масойили, *истисқо*, истихора, намозлари тафсилюти берилган.

Бу фасллардан сўнг, қисқача хотима келтирилади.

“Мубаййин”нинг учинчи – “Китобу-з-закоат” бўлими закот бериш қонун – қоидаларига бағишланган. Мазкур бўлим ҳам муқаддима билан бошланиб, хотима билан тугайди. “Китобу-з-закоат” закот шароити; закот молларининг турлари; нақдина; савойим; тижорат амволи; закот фароизи; закот масо-рифи; ушуру хирожи ҳақидаги фасллардан иборат.

“Мубаййин”нинг “Китабу-с-савм” бўлимида рўза ва унинг тартиби қоидалари хусусида баҳс юритилади. Мазкур бўлимда фарз ва нафл рўзанияти; савм муфсидоти; қазо била каффорат; савм макруҳоти; савм муфсади бўлмаган нарсалар; аъзор-и мутанажжиса; манҳий-у макруҳ ва мустаҳаб савмлари; эътикоф ҳақида маълумот берилган. “Мубаййин” нинг “Китобу-л-ҳаж” бўлимида аввал ҳаж вужуби шароити; ҳаж адоси шароити; ҳаж мавоқити; эҳром боғламоқ; ҳаж адоси вужуҳи; афрод; умро; қирон баён қилинган. Юқоридаги фасллардан сўнг ҳаж турлари ҳақида маълумот берилади. Булар: таматтуъ; махтурот; махтурот иккинчи рукни; ҳаж аркони ва ҳажнинг иккинчи рукни; ҳаж вожиботи ва суннатлари; тафсил била ҳаж аъмолининг баёнидан иборат.

Эҳром боғлаган вақтда манъ қилинган амаллар ихсори баёни фаслида зикр этилади. Ҳаж-и бадал ва ҳаж амали бажарилаётганда қилинадиган қурбонликлар, ҳажж-и ғайр баёни ва ҳадй баёни каби фаслларида тавсифланади.

Асар сўнгида хотима келтирилган. Хотимада муаллиф бу асарини ёзиш учун астойдил киришгани, унда шариат илмларини баён этгани ҳамда асарга “Мубаййин” деб ном берганлигини таъкидлайди. Асарнинг ёзилган йили қуйидаги тўртликда баён этилган:

Маккийдин расул кетганидан,
Ҳижрат айлаб Мадина йетганидин.
Йил тўқуз йуз йигирма секиз эди,
Фикҳда Бобур ушбу назм деди¹.

Бобурнинг “мубаййин” асарида ҳаж ва умрага оид қуйидаги атамалар учрайди:

Ҳаж. Исломнинг бешинчи рукни. Бу атама Маккага бориб, каъба ибодатини адо этишни билдиради. Бу ибодатнинг бошқа ибодатлардан фарқи шундаки, имкони бор киши умрида бир марта адо этиши фарз ҳисобланади:

Бу бешинчига билки ҳаж-дур от,
Бўлди умрунда фарз бир навбат.
Бил-ки, ҳаж шаръ ичра мундоқ-тур,
Каъба тавфиға қасд қилмоқ-тур²

Иститоат. Бу атама луғавий жиҳатдан куч, қудрат, иқтидор деган маъноларни билдиради. Ҳаж ва умра амалларига нисбатан қўлланганда зиёрат қилиш учун вожиб бўлган шароитни ифодалайди. Бу шароит қуйидагилардан иборат: сиҳҳат, ҳажга бориб келиш учун етарли маблағ, савдогарга сармоясидан ажралмаслик, хотин кишига маҳрам, йўл омонлиги.

Мавоқит. Бу сўз мийқотнинг кўплиги. Мийқот эҳром боғланадиган манзил, жой. Мийқотлар бешта ҳисобланади: Зул Ҳулайфа- Мадиналиклар

¹ Ўша асар: 166-б

² Ўша асар: 122-б.

учун; Жаҳфа – Шомликлар учун; Қарн – Наждликлар учун; Йаламлам – Яманликлар учун; Зот-и Ирк – Ироқликлар учун.

Офокий. Мийкотдан ташқарида бўлган зиёратчини билдиради. Бобур бу атамани қуйидагича таърифлайди:

Бор-дурур бири хориж-и мийкот,
Анга офоқи ўлди билғил от¹.
Эҳром боғламоқ. Бу амал қуйидагича амалга оширилади:
Десанг эҳром боғлайин, мун бил,
Ғусл қил йўқ эса, таҳорат қил.
Тўн-у дастор ўтуқунг солғил,
Кийғали тикмаган нима олғил.
Белинга лунг боғла, чодир кий,
Бош яланг бўл бу вақтлар, санга дей!
Бурутунг бирла тирноғинг олғил,
Қирқилур тукни қирқ, соч солғил².

Ҳаж адоси вужуҳи. Бу ибора ҳаж ўташ турлари маъносини англатади. Улари қуйидагилардан иборат: 1. Ифрод; 2. Қирон; 3. Таматтуъ.

Бор вужуҳ-и адойи ҳаж уч навъ,
Мен дейин сен билурда кўрсат тавъ.
Бири ифрод – дур, қирон бириси,
Бир таматтуъ уч ўлди, бил бориси³.

1. Ифрод. Бу атама фақат умра ёки ҳаж ибодатини ўташга ният қилишни билдиради:

Вақт-и эҳром айласанг нийят,
Умра ё ҳажга ёлғиз ул фурсат.
Мун “ифрод” ҳаж эли дер бил⁴.

2. Қирон. Бу сўзнинг луғавий маъноси бирлаштириш бўлиб, шаръий атама сифатида бир йўла умра билан ҳажни ўташга ният қилишни билдиради:

Умра-ву ҳажга бир йули нийят,
Қилсанг эҳром вақти бил мунга от:
Ҳажда ул эл-ки, нуктадон эдилар,
Бил-ки бу важҳни қирон дедилар⁵.

¹ Ўша асар: 125-б.

² Ўша асар: 126-б.

³ Ўша асар: 127-б.

⁴ Ўша асар: 127-б.

⁵ Ўша асар: 128-б.

Ҳажни қирон йўли билан ният қилувчи “қорин” дейилади.

3. Таматтуъ. Умра амалини ҳаж ойида адо этиб, яна ҳаж ўташ учун эҳром боғлашлик таматтуъ деб аталади. Бобур мазкур атамани куйидагича шарҳлайди:

Умраға ким-ки боғлабон эҳром,
Тавфни ҳаж ойида қилса тамом.
Ҳаж учун яна боғласа эҳром,
Ул ҳарам еридин ўшул ҳангом.
Бил таматтуъ-дурур бу важҳға от,
Яна ўзга иштин дейин санг бот¹.

Таматтуъ йўли билан ҳаж амалини бажарувчи ҳожи “мутаматтиъ” деб аталади.

Умра. Бу амал суннат-и муаккада бўлиб, йил давомида Каъбани зиёрат этиш мумкин бўлган амалдир. Умра қилувчи “муътамир” дейилади. Муътамирга умра арафа куни ва ташриф, яъни қурбон ийдидан кейинги уч кун макруҳ ҳисобланади. Умранинг рукн ва шартлари куйидагича:

Умранинг рукни ики-дур сен бил,
Ҳар икисини айтай эшитгил.
Бир тавоф ила етти шавт аро,
Яна сайъ эт Сафо-ву марва аро.
Умранинг шарти дағи ики эмиш,
Қайси-лар-дур бил эмди бу ики иш.
Бил-ки эҳром-дур булардин бири,
Яна бириси ҳалқ ё тақсир²

Ҳалқ – мўйларни қирқиш, тақсир-қисқартириш.

Тавоф, тавф. Бу сўзларнинг луғавий маъноси бирор нарса атрофида айланиш, истилоҳий маъноси каъба уйи атрофида айланишдир.

Тавоф-и қудум. Ҳаж амалларининг бошида қилинадиган тавоф.

Тавоф-и садр. Ҳаж амалларининг охирида қилинадиган тавоф.

Шавт. Бу сўзнинг луғавий маъноси лўкиллаб югириш, ҳаждаги истилоҳий маъноси тавоф ва саъйни лўкиллаб адо этишдир:

Бил-ки бу вақт йетти шавт керак,
Шавтни бил луғатта бор-дур такт.
Ўзга маънида-дур эшит ҳар шавт,
Мунда уй гардишини дерлар шавт³

¹ Ўша асар: 130-б.

² Ўша асар: 130-б.

³ Ўша асар: 141-б.

Саъй. Бу сўзнинг луғавий маъноси ҳаракат қилиш; ҳаждаги истилоҳий маъноси Сафо билан Марва орасида югуриб бориб келиш. Бу амал Бобур томонидан қуйидагича таърифланади:

Саъйни сен Сафодин эт бунёд,
Марва сориға бор, бу сўз тут ёд.
Марвадин кейин яна Сафо сориға,
Ушбу иш-дур ҳаж аҳлининг бориға.
Мунда билгил-ки, етти шавт керак,
Ики шавт ўлди бормоқ-у келмоқ¹.

Вуқуф-и муздалифа. Мазкур атама ийд куни муздалифада маълум муддат туриш ҳолатини билдиради:

Субҳ ийд ўлса, ўтубон арафа,
Бўлди вожиб вуқуф маздиға.
Бу деган йерда соъате тургил,
Ушбу турмоқни анда вожиб бил².

Рамй-и жимор, тош отмоқ. Бу атама ифодалаган амални Бобур қуйидагича зикр қилади:

Билгил учунчи вожибин мундоқ,
Бор-дурур ул мийнода тош отмоқ.
Отқа-сен тўрт кунда тош етмиш,
Бошлағил Ёйид кунидин бу иш.
Ўйидда етти тошни от мунда,
Олтмиш учни отғил уч кунда.
Отға-сен ҳар кунда уч навбат,
Ҳар қачон отғанингда етти тош от³.

Ҳажару-л-асвад. Каъбадаги куб шаклидаги қора тош.

Истилом. Мазкур атама ҳажару-л-асвадни ўпиш ёки қўл суртишни ифода этади. “Мубаййин”да бу амалнинг бажарилиши қуйидагича баён этилади:

Ҳажару-л-асвад ўтрисида бориб,
Айт такбирни илик кўтариб.
Бўлса қил тошни, ё илик сургил,
Ушмуни истелом дерлар бил!
Тиқилишдин муяссар ўлмаса бу,
Тошқа боқиб салом ила юру⁴

¹ Ўша асар: 142-б.

² Ўша асар: 142-б.

³ Ўша асар: 142-б.

⁴ Ўша асар: 147-б.

Ридо. Ҳожи ўранадиган газламанинг устки қисми, пасткиси “изор” деб аталади.

Изтибоъ. Ридо ўраш. Бу амал куйидагича бўлади:

Изтибоъ айлагил бу фурсатта,
Қайси-дур изтирбоъ бил отта.
Жубб-и кафтга ридо учини солиб,
Ўрта-сен рост қўлтуғунгдин олиб.
Жубб-и кафтга яна бир учини сол,
Изтибоъ ушбу-дур муни ёд ол¹.

Наҳр. Бу амал зулҳижжа ойининг ўнинчи кунида бўлади. Бу кун ийди қурбон куни ҳисобланади.

Ҳадй. Ҳажда қурбон қилинадиган ҳайвон. Булар тева, яъни туя, уй, яъни қорамол, қўй ва эчкилардир:

Ҳадйни бил-ки, бор-дур ул ҳайвон,
Ким, қилур Ҳақ йўлига эл қурбон.
Тўрт ҳайвондин ўлди Ҳадй эшит,
Тева-ву уй-у қўй учку айит²

Иҳсор. Эҳром боғлаган пайтда ҳаж амалларини бажариш учун бирор монеликнинг пайдо бўлиши. Иҳсорга учраган киши муҳсир дейилади. Иҳсор бўлганда муҳсир куйидагича иш тутади:

Элга эҳром боғлагондин сўнг,
Мониъ воқиъ ўлса ондин сўнг.
Мисл-и душман ҳароси бирла мараз,
Ушбу янглиғ мавониъ ўлса ҳараз.
Муни иҳсор ҳаж эли дар бил,
Маҳсар ўлганда бу юсунлуқ қил:
Ҳудани маккаага юбор ул хийн,
Забҳ айларга бир кун эт таъйин.
Мутаманниъ гар ўлса ё қорин,
Юборур ики ҳадйни андин.
Наҳрдин бурна бор раво қурбон,
Лек ғайр ҳаромда қилма бу қон³

Юқорида таҳлил қилинган ҳаж ва умрага оид атамалар асосида шундай ҳулосага келиш мумкин:

Улуғ сўз санъаткори Заҳириддин Бобур ўз асари билан мумтоз ўзбек адабий тили, ўзбек терминологиясининг, хусусан, фикҳ атамашунослигининг, ўзбек ёзма бадий услубининг ривожланишига улкан ҳисса қўшган.

¹ Ўша асар: 147-б.

² Ўша асар: 165-б.

³ Ўша асар: 162-б.

Улуғ мутафаккир, ўзбек мумтоз адабиётининг йирик намояндаси Заҳириддин Бобур туркий мусулмон дунёсига ажойиб асар тортиқ этди. Яъни, “Мубаййин” – муффасал, баён этилган деган мазмунни ифодалайди. Уни “Ҳақ йўлга бошловчи” деб талқин этиш ҳам мумкин.

“Мубаййин” ислом дини асосларини туркийда баён этувчи йирик фикҳий асардир. Мазкур асар ўзбек атамашунослиги тарихи, фикҳий атамаларнинг шаклланиш ва тараққиёт босқичларини тадқиқ этишда ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

“Мубаййин” ибодат қоидалари ҳақидаги асар бўлиб, бунда эътиқод, намоз, закот, рўза ва ҳажга оид шаръий ҳукмлар баён этилган. Бобур ўз асарини муффасал шаклда яратди. Унда ўқувчига дин илмининг ибодат қисмига оид маълумотлар тўлиқ шаклда баён этилади. Бобурнинг хизматларини муҳаддислар фаолиятига қиёслаш мумкин. Турли замон ва мактаблар таъсирида етишиб чиққан муҳаддислар Муҳаммад алайҳис-салом ҳадисларини ўзига хос тарзда шарҳлаганлари каби Бобур ҳам ислом қоидаларини ўзига хос йўсинда баён этган.

“Мубаййин”да қўлланган шаръий атамаларнинг катта бир гуруҳи араб тилидан ўзлашган. Эътиборлиси шундаки, ушбу атамалар билан бир қаторда форс тилида ёзилган асарларда форсча, туркийда ёзилган асарларда туркий синонимлари ҳам ишлатилган.

Мазкур асарда қўлланган атамаларнинг морфем таркиби ҳам ўзига хос. Улар содда ва мураккаб шаклда бўлиб, бир ва ундан ортиқ сўзлардан ташкил топган. Келиб чиқиш жиҳатидан улар соф туркий, арабча, форсча ва арабий-туркий, арабий-туркий, арабий-форсий, форсий-туркий. Туркий-арабий ёки туркий-форсий типдаги атамалар тизими умуман учрамайди.

Араб тилидан ўзлашган атамалар мазкур асарларда фақат шаклий жиҳатдангина эмас, маъносига кўра ҳам асл хусусиятларини йўқотмаган. Шунингдек, арабчада синоним сифатида ишлатилган форсча ёки туркий атамалар туб маънони айнан акс эттирган ёки улар семантик жиҳатдан арабий вариатларига яқин. Асарнинг ҳаж ва умра ибодатларига бағишланган қисмида қўлланган атамалар соф арабий сўзлар билан ифодаланган.

Ўзбек атамашунослиги тарихида шаръий атамаларнинг шаклланишини икки даврга бўлиш мумкин. Биринчи босқич исломгача бўлган туркий тил даври бўлиб, унда соф туркий атамалар қўлланилган. Иккинчи босқич - бу ислом давридир. Унда ўзбек адабий тилига араб ва форс тилларидан кўплаб атамалар ўзлаша бошлади.

“Мубаййин” асари фақат диний-ахлоқий асар бўлиб қолмай, ўзбек адабиёти тарихи, ўзбек шеърятининг қимматли асари ҳам саналади. Улуғ мутафаккиримиз бу асари билан ислом диний-фалсафий қарашлари тараққиётига, шу билан бирга ўзбек адабий тили, айниқса атамашунослиги тараққиётига самарали ҳисса қўшган.